
*М.Ж.Абдрахманова,
аспірантка НУБіП України*

РОЛЬ ЕЛІТИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Сучасне українське суспільство переживає непростий історичний період становлення і розбудови молодшої правової і демократичної держави. Перед країною стоїть надскладне завдання – визначити стратегію і тактику свого подальшого розвитку, що, своєю чергою, вимагає посилення відповідальності тих, хто визначає вектори формування європейської демократії, становлення якої не можливе без вирішення питань, пов'язаних із національною консолідацією. Тому нині однією з ключових проблем в українському суспільстві є формування єдиного культурного простору, що впливає не лише на суспільно-політичну, економічну, інформаційну сферу суспільства, а й насамперед на процес консолідації суспільства. У цьому аспекті діяльність еліти відіграє чи не найважливішу роль, адже її наявність свідчить про становлення нації. Еліта виступає одним із ключових факторів становлення національної культури – вона бере на себе функцію виокремлення з наявної етнокультурної різноманітності спільних для всієї нації деяких культурних елементів і, надаючи їм статусу загальнозначимих, перетворює у нову культурну цілісність.

У зв'язку з окресленою проблематикою виникає потреба проаналізувати світові і вітчизняні теоретико-методологічні напрацювання. Зокрема, це роботи вітчизняних дослідників Д.Донцова, В.Липинського, Т.Зіньківського, І.Лисяка-Рудницького, І.Франка, Г.Грабовича, В.Лісового, Я.Грицака, С.Сторожук та ін. Серед зарубіжних учених проблемі формування і функціонування культурних еліт приділили достатню увагу Е.Гобсбаум, Е.Гелнер, Е.Сміт та ін.

Якщо виходити з системи традиційних культурних зв'язків, сучасне індустріальне суспільство вимагає побудови нового комунікаційного середовища – всезагальної (національної) культури, формування якої забезпечується, з одного боку, стандартизованою освітою та державою, а з іншого – тим невеликим прошарком суспільства

(політичною, інтелектуальною та культурною елітою), що виступає носієм національної ідеї та національної культури. Особливо зростає роль еліти в перехідні періоди розвитку суспільства, оскільки саме вона повинна дати відповіді на виклики часу, поставлені на шляху до розбудови держави чи становлення нації. Зважаючи на те, що кін. XIX – поч. XX ст. – переломний період в українській історіографії, оскільки є важливим етапом формування модерної української нації та зростання національної свідомості, роль та значення еліти особливо актуальні.

Спираючись на вищесказане, вважаємо метою даної роботи висвітлити роль та значення еліти у формуванні національної культури кін. XIX – поч. XX ст.

Передусім звернімо увагу на період, що охоплює останню чверть XIX ст., який в історії України прийнято вважати «добом всебічного українського піднесення» або «модерністичною добом» (І.Лисяк-Рудницький). Саме в цей час на українських теренах спостерігаються виникнення та розповсюдження політичних партій і різноманітних громадсько-політичних організацій, що висували конкретну політичну програму, відбувається усунення штучної стіни між представниками інтелігенції та народом, де інтелігенція продовжує бути двигуном українського руху. До того ж це період плідного розвитку науки, літератури, театру, діяльності цілої плеяди культурних і політичних постатей, серед яких найвизначнішими є І.Франко та М.Грушевський.

Зазначимо, що становище української інтелігенції на той час було досить складним. Ізольована від держави «зверху» та від селянства «знизу», вона постійно боролась за своє місце в суспільстві. Прагнучи покласти край соціальній несправедливості та імперській політиці, водночас відчувала брак соціальної сили для здійснення своїх намірів. Тож створювалися різноманітні політичні рухи. Бути інтелігентом означало все одно, що бути революціонером. До того ж ситуацію ускладнювала втрата ідентичності серед інтелектуальних прошарків суспільства. Адже частина еліти, засимільовавшись, підпадала під вплив російської мови та культури (москвофіли). Єдиним виходом із кризи була ідея національної незалежності, що передбачала боротьбу за права усієї нації, тим самим зближуючи інтелігенцію і народ: «Інтелігенти застосовували свою незужиту енергію у керуванні цим рухом, а в разі його перемоги й досягнення

української політичної автономії чи повної самостійності вони могли сподіватися на зростання своєї політичної і культурної ролі у новій Україні» [1, 63].

На думку В.Липинського, відродження нації (а отже, і національної культури) рівнозначне відродженню національної еліти, яку вчений називає ще національною аристократією, активною меншістю, правлячою та провідною верствою, групою найкращих людей нації. Роль еліти в державотворчому процесі він вважав мало не вирішальною, адже вона найбільш зацікавлена в державній незалежності, оскільки активно впливає на політику та формує її у власних інтересах. Аристократія, в розумінні В.Липинського, не є чимось застиглим і сталим, постійно перебуваючи в процесі формування і обстоюючи свої права на існування. Її здатен витворити і хліборобський клас, але за умови, якщо серед нього будуть провідники, котрі володітимуть такими прикметними ознаками, як матеріальна сила, моральний авторитет і воля до влади: «Перемогу маси хліборобської, як і всякої іншої маси, вирішує присутність серед неї провідників: людей, що посідають спільні риси й спільні ірраціональні хотіння з масою, але відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою до влади та, що за цим іде – більшою здібністю до боротьби, ризику і самопосвяти» [2, 271].

На протигагу еліті, українській інтелігенції випала особлива місія, а саме: будучи провідником української нації, вона має відновити українську державність та незалежність. Однак на початку ХХ ст. українська інтелігенція не виправдала сподівань і втратила своє право на монополію провідника своєї нації. Це сталося тому, що, по-перше, вона не вірила в саму ідею державної незалежності України, по-друге, не змогла об'єднати всі верстви населення під гаслом повної незалежності. До її складу входили люди переважно вільних професій, будучи здекласованою, вона не мала права на землю. Ось чому й не вірила, що долю держави можна пов'язати з усіма прошарками суспільства, особливо хліборобським класом, а тому в момент найвищого піднесення революції 1917 року не зуміла підняти на боротьбу всі класи задля об'єднання навколо ідеї незалежної української держави: «Коли відродження нації, – пише В.Липинський, – відбувається без національного ідеалізму без любови до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу..., то внаслідок того з самого поняття нації викидається весь

його живий творчий зміст. Остається тільки форма – мертва шкаралупина без зерна» [3, 15]. Єдиний вихід, на думку вченого, – пов’язати долю самостійної України з реальними інтересами хліборобського класу, який виступає основою української нації. Роль інтелігенції відтепер, за В.Липинським, зводиться до ролі помічника національної аристократії, або посередника між елітою та народом.

Однією з причин втрати незалежності України переломного 1917 р. було змагання двох течій в середині еліти – «малоросійської», з одного боку, яка вбачала вихід лише у приєднанні до Москви, і «свідомого українства», з іншого, що виступало за збереження національної ідентичності. Це, своєю чергою, спричинило її розкол та спровокувало відчуження від маси. Зміни, що так і не відбулися в українській свідомості, не набрали логічного завершення у вигляді державної незалежності України, однак прискорили процес кристалізації українства з етнічної маси в модерну політичну націю. Попри те, що мети так і не було досягнуто, важливо було не втратити провідну верству як носія політичної свідомості та «високої» культури. Адже, хоча українська нація і вважається неісторичною нацією, на той час вона мала всі шанси, щоб, зреконструювавши перервану тяглість своєї історичної традиції, стати історичною нацією, передусім завдяки діяльності національної еліти. Натомість ті неісторичні нації, які втратили репрезентативний клас, так і не змігши піднятися до національного рівня, зводились до безмовної народної маси з невисокою національною свідомістю і культурою народного характеру.

Вислів «смерть нації» найчастіше означає втрату національної еліти, оскільки спільнота опускається до рівня роду чи племені і перетворюється на утворення нижчого порядку. Тоді про національну культуру не може бути й мови. Значення еліти полягає не тільки в тому, що вона є носієм політичної свідомості й виступає вирішальним фактором у процесі націєтворення, а й репрезентує національну ідею та національну культуру, підносячи її до загальнонаціонального рівня. В.Старосольський, зважаючи на неоднозначність поняття національної культури, наголошує, що хоча воно «в розумінні одностаїної культури всієї нації досі ніде не існувало та не існує», однак «під назвою її досі розуміється культура одної частини нації, пануючої повсякчасно кляси, яка виступає в характері носія національної ідеї та національної культури» [4, 22].

На початку XIX ст. на соціокультурну арену в Україні вийшла нова суспільна група – інтелігенція, яка охопила практично всі прошарки суспільства. До цього часу патріотизм дворянсько-старшинської верстви був обмежений лише інтересами власного стану. Це зумовлювало її політичні і соціокультурні невдачі, а також те, що національне відродження кін. XVIII – поч. XIX ст. так і не стало явищем загальнонаціонального масштабу. Розрив української інтелігенції з народом спричинив ще одну руїну в українському культурному житті.

Визначаючи історичну долю нації, еліта несе на собі особливу моральну та виховну навантагу. Будучи носієм морального кодексу, взірцем мислення, переживання і поведінки, вона виступає своєрідним орієнтиром для народу: «Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи в динамічному стані – чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидує якусь ідею, тим, де ця ідея зроджується, є – активна, або ініціативна меншість. Називають її різно: «класово свідомий пролетаріат»..., «національно свідомі інтелігенція», «аристократія», «правляча кліка», «тирани»..., але – суть цієї меншости та її роля в усіх громадських одиницях та сама. Це група, яка формує неясну для «неусвідомленої маси ідею, робить її доступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею» [5, 386–387].

Занепад еліти неодмінно зумовлює занепад нації. Зважаючи на те, що її служіння повсякчас має бути підпорядковане служінню найвищій світоглядній меті – нації (Д. Донцов), роль еліти як провідної касти зводиться до збереження нації та її духовних цінностей, національної державності та території, забезпечення конкурентоспроможності у боротьбі з іншими націями. Найпотужнішим знаряддям на шляху до виховання культурної еліти є мистецтво, яке, на думку Д. Донцова, покликане сформувати її світогляд, світосприйняття, розбудити дух, підпорядковуючи цілям вищого порядку – здобуттю незалежності України та боротьбі за цю незалежність. Не існує, зауважує Д. Донцов, ніякої самоцінності мистецтва, адже воно – лише засіб до націєтворення. Те, що надихає в мистецтві – це міць, потужність, сила духу, виклик. Тут має значення тільки те, що виховує найкращі риси нації: силу, рішучість, завзяття.

Примітно, що виявом справжнього буття героя, його жорсткої краси, зіткнення суперечностей для Д. Донцова є категорія

трагічного: «Герой або накидає свою волю окруженню, перемагає, або не перемагає цього окруження, не дає йому зігнути свою безсмертну волю, не хилиться перед ним і гине, але не визнає чужої волі над собою. Він з чисто самолюбних мотивів шукає смерті, воліючи її від упокорення перед зненавидженим окруженням» [5, 356]. Звідси українська література – це, насамперед, героїчна і сильна за духом література, що заперечує млявість, нерішучість, сентиментальну мрійність. Її представниками є вольові і рішучі постаті. Це – Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко, Є. Маланюк, О. Теліга, О. Ольжич та ін. До «чорного списку» декадентів потрапили М. Драгоманов, Б. Грінченко, О. Олесь, М. Вороний, М. Рильський та інші, у творчості яких проявляється сутність провансальського світогляду, в основі якого лежать принципи «гуманності» і «толеранції» – «не чіпай мене, то й я тебе не зачіплю» [5, 324].

Творення єдиної національної мови та культури вимагає високого розвитку національної та індивідуальної свідомості не лише серед культурної еліти, а й серед народу. Для цього розрив між інтелігенцією та народом має бути подоланий. Зокрема, через поширення освіти в народі, змін соціальних засад народного буття, а також гармонійного поєднання елітарної та народної культур: «Історія української інтелігенції навчє дає нам бачити, яка нікчемна, яка безплідна, яка хирна та шкідлива буде інтелігенція, що не матиме в своєму народі коріння, не дбатиме про його просвіту, а намагатиметься тільки до того, щоб стати поверх народу, загнзудати його і панувати через його криваву працю» [6, 76]. Завдання інтелігенції – відновити зв'язок із своїм етнокультурним підґрунтям, на якому вона виникла, виокремивши з попередньої культурної різноманітності деякі спільні явища (міфи, легенди, епос, діалект тощо) та надавши їм статусу спільної культури для всіх типів спільнот (міста, села, общини, племені тощо).

Виховання національної свідомості в масах найчастіше розпочинається із розповсюдження книжок, журналів, через започаткування шкіл, у яких викладання провадилося б рідною мовою. Таку просвітительську місію наприкінці XIX ст. було покладено на громади – культурно-освітні організації, які брали на себе відповідальність поширювати національні ідеї серед народу. Однак із прийняттям Валуєвського та Емського указів 1863 та 1876 років ситуація суттєво погіршилася, оскільки накладалася заборона на книгодру-

кування україномовної навчальної літератури. Метою таких заборон було насамперед знищення української мови. Українці виявилися чи не єдиним народом, у якого репресій зазнала мова: «Навіть частина російських чиновників ставила під сумнів ефективність Емського указу: адже він забороняв україномовні видання не через їхні ідеї, а через формальну ознаку – мову, якою вони написані» [1, 71].

Не дивно, що наприкінці XIX ст. найбільших репресій зазнала мова, адже для того, щоб знищити націю, потрібно було знищити її мову. Тож перша стадія боротьби супроти будь-якого духовного елемента розпочинається з боротьби літературної, а отже, мовної. У цей час розвиток масового українського руху становив не тільки серйозну небезпеку територіальній цілісності Російської імперії, а й завдавав нищівного удару по її ідентичності, тим самим підриваючи підвалини існування самої імперії. Йшлося зовсім не про те, аби заборонити інтелектуалам писати і видавати твори українською мовою, потрібно було не допустити поширення україномовних видань серед простого народу. У такий спосіб, по-перше, будувалася штучна стіна між інтелігенцією і народом, по-друге, подавлявся розвиток національної свідомості серед народу.

Якщо відродження нації та національної культури починається із відродження еліти (В.Липинський), то відродження останньої уможливиться через літературне відродження, писемної культури: «...тільки коли є література національна, тільки тоді є справжня інтелігенція, що не зрадить кращих ідеалів свого народу; література є єдиний показник зросту, сили і чуття інтелігенції» [6, 77]. Варто згадати, що однією з найважливіших відмінностей між етнічною та національною культурами є писемна культура. Писемність, будучи більш складнішим типом комунікації, є організацією вищого порядку: «За допомогою писемності загальні для усієї нації ідеї та символи широко розповсюджуються серед маси населення. Писемна культура, до складу якої входять різні тексти, ніби протистоїть стихії живої народної мови з її місцевими діалектами та семантичними відмінностями» [7, 20]. При цьому показово, що носіями писемної культури є освічені прошарки суспільства: письменники, філософи, вчені, священники, митці та ін.

Наявність сформованої національної літератури є показником існування інтелектуальної та культурної еліти. Тож перед елітою стоїть ще одне завдання – «вивести українську мову з літературного

занедбаня», піднісши літературу до загальнонаціонального рівня. Неспроможність до його виконання свідчить про відсутній зв'язок еліти зі своїм етнокультурним підґрунтям, а також пасивність щодо витворення власної культури, одним словом, це означає відсутність еліти як такої. Так, дані фактори стали причиною «ренегатства» інтелігенції кінця XVIII – початку XIX ст.: «Коли б українська інтелігенція викохала власну літературу, – зауважує Т. Зіньківський, – то ідеали пансько-шляхетські не знайшли б в ній місця, бо життя українського народу йшло саме супроти усякого панства: цих ідеалів українська інтелігенція, порвавши з народом своїм, напозичалась у сусідів...» [6, 77]. А тому «інтелігенція бачить у всьому московському... мову інтелігенції і єдиний орган культурного життя... Звідси: усе московське – ознака культури; усе українське – мужицтва, темряви» [6, 79].

За переконанням І. Франка, література має бути «реальною, національною та народною». Однак, незважаючи на те, що вона відображає життя, працю, бесіди і думки часу, її метод має лишатися науковим: «Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду... вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука...» [8, 113]. Крім того, література має бути певним чином систематизованою. А зважаючи на те, що в її основі найчастіше лежить розмовна народна мова, вона має все ж відповідати певним літературним стандартам. Так, на думку Г. Грабовича, обравши народну розмовну мову за основу літературної, українська література стала стильово завершеною, але водночас перетворилася на літературу низького стилю. У цьому контексті показовою є творчість І. Котляревського та котляревщини (П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко), зауважує вчений: «Її слабкість – звуженість, навмисна «грубість» у контексті загальної «всеросійської» поезики... Але був й інший бік медалі: силою цього жанро-стилю була його енергія та життєствердження і – чи не найважливіше – його формалізація контрасту з російською мовою» [9, 30].

Із появою таких визначних постатей в українській літературі, як І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, В. Винниченко та ін., література вже не вважалася суто «народною», адже почала виконувати соціологічну функцію «національної», спроможної задовольнити

потреби різних верств модерного суспільства. Якщо наприкінці ХІХ ст. українська література обмежувалася поезією і белетристикою з селянського побуту, то на початку ХХ ст. її рівень значно підвищився: «Щойно тепер українська мова стала знаряддям науки, публіцистики та політики. У той же час покладено основи під українську наукову та фахово-технічну термінологію» [10, 186]. До цього варто додати еволюцію історичної науки та історіології завдяки діяльності М.Грушевського, неоціненний внесок якого полягає в доведенні тяглості українського історичного процесу від часів Київської Русі до сучасності через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та козацьку держави.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що становлення національної культури не можливо уявити без діяльності тієї провідної верстви суспільства, яка має найбільшу вагу в його творенні, розвитку та несе відповідальність за долю всієї нації. В історії кожного народу така місія випадала тій освіченій частині населення, – еліті, інтелігенції, аристократії, дворянсько-старшинській верстві чи то шляхті, – яка мала найбільшу здатність вести його за собою. Будучи активним двигуном політичного і культурного процесів у державі, вона одночасно виступала носієм національної ідеї та національної культури, тоді як відсутність еліти означала «смерть» нації. Тож відродження нації, а відповідно національної культури, варто розпочинати саме із відродження національної еліти.

На історичну долю України випало чимало труднощів та випробувань. Особливо актуальною роль еліти була в переломні періоди її історичного становлення, а саме кін. ХІХ – поч. ХХ ст. – періоду народження модерної української нації. І хоча повноцінна нація так і не змогла сформуватися у цей час, спроба вибороти державну незалежність України показала, що українці мають усі шанси до того, щоб, зрекonstrуовавши перервану тяглість своєї історичної традиції, стати політичною нацією та сформувати єдину національну культуру. У зв'язку з цим зазначимо, що сутність нації виявляється не через вишиванки, борщ, сало тощо, а через окрему національну політику та високу культурну творчість – національну культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
2. *Липинський В.* Універсалізм у хліборобській ідеології // Матеріали міжнародної наукової конференції «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна». – Київ, Філадельфія : Книга, 1994. – Т.1 – С.267–275.
3. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Київ, Філадельфія: Інститут Східноєвропейських досліджень Національної Академії Наук України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського, 1995. – 471 с.
4. *Старосольський В.* Теорія нації. – Нью-Йорк, Київ : Наук. т-во ім. Т.Шевченка ; Вища шк., 1998. – 157 с.
5. *Донцов Д.* Націоналізм // Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. – Л.: Кальварія. – Т.1 – С.243–415.
6. *Зіньківський Т.* Молода Україна, її становище і шлях // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 6: (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – С. 75–88.
7. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури: навч. видання.* – Л. : Світ, 1994. – 496 с.
8. *Франко І.* Література, її завдання і найважливіші віхи // Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К. : Державне Видавництво Політичної Літератури УРСР, 1956. – 499 с.
9. *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К. : Основи, 1997. – 604 с.
10. *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К. : Основи, 1994. – Т.1 – С.173–191.

Абдрахманова М.Ж. Роль еліти у формуванні національної культури кін. XIX – поч. XX ст.

Досліджуються роль та значення еліти на шляху до становлення національної культури в період кін. XIX – поч. XX ст. Авторка доводить, що творення нації та національної культури має розпочатися з відродження еліти, активна діяльність якої сприяє формуванню єдиного культурного контексту спілкування. Водночас у статті продемонстровано, що еліта не повинна замикатись усередині власного стану, а розрив між нею та народом має бути подолано. Лише в такий спосіб еліта, відновивши зв'язок із своїм етнокультурним підґрунтям, зможе виокремити з культурної різноманітності деякі спільні явища та надати їм статусу загальнозначимості.

Ключові слова: еліта, інтелігенція, аристократія, національна культура, нація.

Абдрахманова М.Ж. Роль элиты в формировании национальной культуры кон. XIX – нач. XX в.

Исследуются роль и значение элиты на пути к становлению национальной культуры в период кон. XIX – нач. XX в. Автор доказывает, что творение нации и национальной культуры нужно начинать с возрождения элиты, активная деятельность которой способствует формированию единого культурного контекста общения. Одновременно в статье продемонстрировано, что элита не должна замыкаться внутри собственного круга, а разрыв между ней и народом должен быть преодолен. Только таким образом элита, возобновив связь со своим этнокультурным основанием, сможет выделить с этнокультурного разнообразия некоторые общие явления и предоставить им статус общезначимости.

Ключевые слова: элита, интеллигенция, аристократия, национальная культура, нация.

Abdrakhmanova M.Z. The role of elite in the process of foundation of the national culture at the end of XIX-th – the beginning of XX-th century.

The article deals with the role and meaning of elite on the way of formation national culture at the end of XIX-th – the beginning of XX-th century. The author proves, that the creation of nation and national culture has to begin from rebirth of elite, which activity promotes the formation of single culture context communication. At the same time the article is highlighted, that elite mustn't be isolate inside your own circle, and explosion between their and people ought to be negotiate. Only on this way, elite can reconstruct the connection with their ethno cultural basement, than separate from cultural diversity some common phenomena and give it status of general significance.

Key words: elite, intellectuals, aristocracy, national culture, nation.